

14. Линкевич В. Н. Польское восстание 1863 года и его влияние на конфессиональную ситуацию в Белоруссии / В. Н. Линкевич // [Электронный ресурс]. – Режим дост.: <http://zapadrus.su>.
15. Киселёв А. Конфессиональные аспекты кадровой политики российских властей в полицейских учреждениях МВД белорусских губерний во второй половине XIX – начале XX вв./ А. Киселёв // [Электронный ресурс]. – Режим дост.: <http://zapadrus.su>.
16. Ганчар, А.И. Римско-католический костел в Беларуси (1864–1905 гг.): монография / А.И. Ганчар. – Гродно: ГГАУ, 2008.
17. Проценко О. Э. Конфессиональная проблема в «смешанных браках» на территории Гродненской губернии в 60-е гг. XIX – начале XX века / О. Э. Проценко // Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і узаемауплывы. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2010.
18. Пятчыц А. Пашырэнне праваслаўя ў Беларусі ў сярэдзіне – другой палове XIX ст. / А. Пятчыц // Беларускі гістарычны агляд. – Том 7. – Сшытак 2 (13) (Снежань 2000). – С. 327–350 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.belhistory.eu>.
19. Линкевич В. Н. Взаимоотношения католичества и православия в белорусских губерниях во второй половине XIX – начале XX в. / В. Н. Линкевич // Русский сборник: исследования по истории России. Т.12 / ред.-сост. О. Айрапетов, М. Йованович, М. А. Колеров. – М.: Издательский дом «Регнум», 2012.

Руслана Шеретюк (Рівне)

**ТРАНСФОРМАЦІЇ КУЛЬТОВОЇ ПРАКТИКИ
ГРЕКО-УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ
НА ТЕРЕНАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
НАПЕРЕДОДНІ ЇЇ ІНКОРПОРАЦІЇ
ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я**

У статті висвітлюються чинники та наслідки трансформацій культово-обрядової практики Греко-Уніатської Церкви на теренах Правобережної України напередодні її приєднання до складу Російської Православної Церкви.

Ключові слова: *Російська імперія, Правобережна Україна, Греко-Уніатська Церква, Російська Православна Церква, культова практика, «очищення» обряду.*

**TRANSFORMATIONS OF CULT PRACTICE OF
GREEK UNIATE CHURCH
IN THE TERRITORY OF RIGHT-BANK UKRAINE
BEFORE ITS INCORPORATION
TO THE RUSSIAN ORTHODOXY**

The article highlights the causes and consequences of the transformations cult-ritual practices of the Greek Uniate Church on the territory of the Right-Bank Ukraine on the eve of its accession to the Russian Orthodox Church.

Keywords: *the Russian Empire, Right-Bank Ukraine, Greek Uniate Church, Russian Orthodox Church, the religious practice, «purification» ceremony.*

У процесі підготовки до офіційного акту «возз'єднання» греко-уніатів Правобережної України з Російською Православною Церквою царським самодержавством здійснювалося цілеспрямоване й наполегливе викорінення звичаїв і традицій, сформованих у їхньому середовищі під впливом Римо-Католицької Церкви. Одним із виявів цього стало зініційоване світською і церковною адміністраціями Росії поступове «відновлення по Греко-Уніатських Церквах обрядів Богослужіння і постанов Греко-Східної Церкви у всій їх чистоті» [9, с. 119]. 7 лютого 1834 р. відбувся собор уніатського духовенства Білоруської і Литовської епархій, постановою якого вводилися в користування служебники московського видання 1831 р., запроваджувалася перебудова уніатських церков «за греко-східними взірцями», зокрема облаштування їх іконостасами, «без яких неможливо здійснювати східне богослужіння», а також висувалася вимога до всіх архієреїв, «щоб вони всіма силами піклуватися про відновлення східних обрядів та викорінення «зловживань» у богослужінні» [9, с. 119].

Зрозуміло, що вказані переобладнання інтер'єрів уніатських культових споруд вимагали значних матеріальних витрат, необхідних для встановлення іконостасів, закупівлі книг та інших богослужбових речей. З метою вирішення фінансових аспектів цієї, як показав наступний досвід, складної проблеми, 5 листопада 1835 р. Комітет міністрів Російської імперії ухвалив положення, за яким з державної казни «відпускалося» на влаштування іконостасів, престолів та церковного начиння до 300 рублів сріблом на кожну з греко-уніатських церков [7, с. 1080].

Однак не лише недостатнє фінансове забезпечення гальмувало процес облаштування греко-уніатських церков «за правилами Греко-Східної Церкви». Його утруднювали також вияви непокори йому рядового уніатського кліру та пересічних парафіян. Відтак, опір «очищенню» греко-уніатського обряду від «латинських домішок і

перекручень» часто виходив із надр уніатської парафії, оскільки нищення її духовно-культурних традицій викликало зазвичай досить болісні реакції з боку вірян-уніатів. Підтвердженням цьому є секретна записка єпископа Й. Семашка міністрові внутрішніх справ Д. Блудову від 26 жовтня 1834 р. У ній він повідомляв, що «за перебування мого 1 серпня, Волинської губернії Ковельського повіту в містечку Ратне, після обідні... знайшов я поза церквою 30 селян, котрі стояли на колінах і просили мене залишити богослужіння в їхній церкві в колишньому вигляді. Після належної настанови, я рішуче їм у цьому відмовив. Однак через місяць після мого від'їзду, багато парафіян означеної Пречистсько-Ратненської церкви увійшли безчинно у вівтар, зсунули престол зі свого місця, переставили його до стіни за Римським звичаєм, зняли завісу з царських врат і порушили святотатськи належне святині благоговіння» [8; 3, с. 94].

Приписам церковної адміністрації щодо облаштування парафіяльних церков не корилися також і парафіяльні клірики. Зокрема, у вересні 1835 р. до відома єпископа Литовського Й. Семашка надійшла інформація про те, що оликський благочинний С. Жиріцький «не приступив ще до облаштування підлеглих йому церков за правилами Греко-Східної нашої Церкви і навіть не оголосив по своєму благочинію даного йому на цей предмет указу» [3, с. 205–206]. Тоді ж чиновниками Литовської греко-уніатської консисторії було виявлено, що єзерський священик І. Гомолицький «відмовився від облаштування у своїй церкві іконостасу під приводом бідності фондуша», хоча насправді його парафія через велику кількість вірян та високий рівень матеріального забезпечення вимагала присутності ще одного клірика [3, с. 208–209].

З огляду на ці «місцеві обставини», як їх часто називали в офіційних документах того часу, канцелярія Литовської греко-уніатської консисторії неодноразово надсилала листи цивільному керівництву краю, де висловлювала прохання про дієву допомогу у справі виконання розпоряджень щодо облаштування греко-уніатських церков «за правилами Греко-Східної Церкви». Відтак, процес облаштування греко-уніатських церков Литовської та Білоруської єпархій відповідно до російсько-православних взірців, що супроводжувався виявами непокори з боку мирян-уніатів та їхніх парафіяльних священиків, відбувався за безпосередньої участі цивільних структур регіону та повсякчасного контролю з їхнього боку.

Більше того, відповідні постанови світської влади слугують вартісним свідченням того, що справа забезпечення повної відповідності всіх елементів греко-уніатської культової практики традиціям Російської Православної Церкви мала неабияке значення в контексті самодержавно-синодальних планів майбутнього скасування Греко-Уніатської Церкви. Так, 25 березня 1835 р. до правління Білоруської греко-уніатської єпархії надійшло розпорядження поліції краю, в якому керівник останньої вимагав від ієрархів звітів «про успіх і засоби, що кліром вживаються

щодо облаштування іконостасів згідно з обрядом» [5, арк. 1]. Однак, як показала практика, справа переобладнання греко-уніатських церков просувалася надто повільно [5, арк. 12, 13 – 13 зв., 14 – 14 зв., 15 зв. – 16].

Наступна цілеспрямована робота греко-уніатської ієрархії щодо «виправлення помічених недоліків» в облаштуванні парафіяльних церков Литовської і Білоруської єпархій, що часто пересіченими мирянами сприймалася як «вигадка, що суперечить вірі» [9, с. 248–250], призвела зрештою до результатів, бажаних для владних структур. Так, станом на 5 травня 1836 р., згідно з надісланим у Греко-уніатську колегію звітом єпископа Литовського Й. Семашка, у парафіяльних Церквах Литовської єпархії було облаштовано 396 іконостасів [3, с. 273], у січні 1837 р. їх було вже 509 [3, с. 305–306], а станом на 5 квітня 1837 р. – 561 [3, с. 319–320].

Одночасно із заходами, спрямованими на «дотримання в точності властивого Грекоуніатському обряду богослужіння», тобто усунення відмінностей у культово-обрядовій практиці Православної та Греко-Уніатської Церков, із храмів Литовської і Білоруської єпархій вилучалися органи, лавки, дзвоники, бічні престоли та інші речі. Зокрема, 31 липня 1833 р. єпископ Литовський Й. Семашко видав розпорядження про продаж органів, оскільки їх залишення «могло бути приводом до спокуси і, займаючи даремно місце в церкві, лише б обмежувало саме місце і перешкоджало навіть належному порядку в церкві і в богослужінні» [3, с. 265]. Згідно з рапортом, надісланим Й. Семашком у Греко-уніатську колегію від 25 листопада 1836 р., 86 органів, що знаходилися в греко-уніатських Церквах Литовської єпархії, були знищені [3, с. 307].

Розпорядженням Й. Семашка від 8 квітня 1836 р. було заборонено використання дзвоників під час богослужіння у греко-уніатських храмах, а самі дзвоники рекомендувалося «продати або використати на інші церковні потреби» [3, с. 269]. Приписом єпископа Литовського від 20 травня 1836 р. скасовувалися також амвони, що не відповідали традиції російського православ'я [3, с. 278–279].

Ще один вияв «латинських домішок» у культово-обрядовій сфері Греко-Уніатської Церкви – монстранції – розпорядженням єпископа Й. Семашка від 22 червня 1836 р. були вилучені з усіх греко-уніатських церков Литовської єпархії. Згідно з інструкцією цього архієрея, вони були поділені чиновниками духовного відомства на «декілька сортів за приблизною їх вартістю» та сплавлені в окремі злитки [3, с. 281–282]. Останні надсилалися Й. Семашку в Санкт-Петербург, де він закуповував на них необхідні для єпархіальних храмів культові предмети, зокрема дарохранительниці та дискоси [3, с. 285].

Отже, вкорінені традицією уніатські сакральні предмети поступалися місцем православним. Вони не просто усувалися з інтер'єрів храмів, а доволі часто огудно нищилися ревними виконавцями

проурядової програми «возз'єднання» греко-уніатів із Російською Православною Церквою. Зокрема, в рапорті греко-уніатського священика Я. Пашковського до Летичівського духовного правління від 31 грудня 1835 р. зазначалося: «...у підвідомчих мені церквах уніатські запровадження, як то престоли, полуризники, цимборії, монстранції, бічні вівтарики, польські ікони, Страшні Суди, чистилища католицькі знищені» [2, арк. 3]. Таким чином, під час радикальної нівеляції відмінностей елементів культово-обрядової практики Греко-Уніатської та Російської Православної Церков нищився самобутній, виплеканий не одним поколінням, пласт національної культури. Адже «сліди уніатства» були насправді зримими виявами тих глибинних трансформацій, які відбулися у світоглядних орієнтирах, психології, а також художньо-естетичному просторі автохтонного населення південно-західного регіону Російської імперії. У світських властей та церковних владик, як засвідчують численні документи тієї доби, не виникало думок з приводу того, що ті ікони, сповідальні, монстранції тощо – невід'ємна складова історичної пам'яті народу, важливий компонент його духовної культури, який дозволяє підтримувати неперервність етнічної еволюції, передання її надбань наступним поколінням. І в цьому, зрештою, немає нічого дивного, адже метою великоросійського самодержавства була саме деетнізація населення, тобто сприяння втраті народом його прикметних рис, зокрема рідної мови, традицій і звичаїв у сакральній царині, а відтак з часом і етнічної ідентифікації [6, с. 160–161].

Саме тому стихійні протести греко-уніатських парафіян досить часто переростали в локальні масові акції суспільної непокори. Так, значного резонансу набуло «буйство» мешканців декількох сіл Овруцького повіту [1, арк. 1, 3 зв.]. Особливе «хвилювання» було помічене також у Колінській парафії, віряни якої, як зазначалося в рапорті Овруцького земського справника, направленого Житомирському військовому губернаторові Маслову, «виявляють неблагонаміреність і буйство з приводу введення в їх церквах богослужіння за обрядом Церкви Грекосхідної» [1, арк. 10]. З нього також дізнаємося, що мешканці сіл Купча і Горбачів «взяли священика Красовського, яким були незадоволені через те, що він... служив божественну літургію за обрядом Грекосхідної Церкви, водили і били по всьому селу, бажаючи його спочатку втопити, а потім відрубати Голову» (Виділено в документі. – Авт.) [1, арк. 12].

Зрозуміло, що реакція цивільних керівників краю на ці гострі інциденти не забарилася. Показово, що Житомирському військовому губернаторові генерал-майору Маслову, котрий одразу виїхав на місце «буйства» «для вжиття належних заходів для приведення в покірність збуджених селян і шляхти», генерал-губернатор Д. Бібіков рекомендував провести їх «утихомирення», «якщо буде визнавати потрібним, за допомогою військової сили» [1, арк. 1 зв.]. Для цього губернське

керівництво розпорядилося, щоб керівник 8 піхотної дивізії генерал-лейтенант Панютін «підготував» дві роти солдат [1, арк. 8 зв. – 9].

Наступне зініційоване цивільною владою слідство по справі «буйства» селян Овруцького повіту з'ясувало, що «найголовнішим приводом їх було невігластво, нерозуміння і побоювання зміни релігійних обрядів, і зрештою, закостеніла схильність їх до зухвалості і свавілля» [1, арк. 4 – 4 зв.]. З огляду на це, адміністрація краю окремих учасників акції протесту взяла під особливий поліцейський нагляд, а «головних зачинщиків» було ув'язнено в «тюремному замку» м. Овруч [1, арк. 4 зв.]. Водночас, «аби покласти рішучий край подібним безчинствам», Житомирський військовий губернатор розпорядився «влаштувати в церкві все те, що належить за обрядом Греко-східної Церкви». Як впливало із секретної записки генерал-губернатора Д. Бібікова графові Бенкендорфу від 18 жовтня 1838 р., цей припис «виконаний був без шуму і з дотриманням тиші і спокою» [1, арк. 5].

Досить швидко «приборкані» та врегульовані факти виявів соціального незадоволення тим не менше були взяті цивільною владою на особливий контроль. Намагаючись уникнути хвилі протестів греко-уніатських парафіян Правобережжя в надто, як виявилось, делікатній справі переобладнання їхніх сакральних споруд за «православним стандартом», російський царат надалі проводив досить обережну політику в цій царині. Так, згідно з приписом обер-прокурора Синоду від 30 листопада 1838 р., на ім'я єпископа Оршанського Василя (Лужинського) надійшло «секретне» розпорядження генерал-губернатора Д. Бібікова, де, зокрема, зазначалося: «щоб Греко-уніатське духовенство, збираючись приступити до переобладнання якої-небудь церкви, повідомляло про це його, Генерал-Губернатора... для вжиття відповідних заходів щодо успішного облаштування її і попередження безладу» [4, арк. 1–2]. Відтак, чи найголовнішим із чинників, який спонукав світське і церковне керівництво до доволі обережного (хоча й настійливого) викорінення численних «латинських перекручень» в інтер'єрах греко-уніатських культових споруд була не повага до специфіки духовно-культурного життя автохтонного населення Правобережжя, а усвідомлення небажаності масових актів соціального незадоволення.

Отже, невід'ємною складовою процесу підготовки до офіційного «возз'єднання» греко-уніатів Правобережної України з Російською Православною Церквою 1839 р. стало нищення відмінностей культово-обрядової практики уніатства і православ'я та її уніфікація. Це стосувалося переобладнання інтер'єрів церков, заміни уніатських богослужбових книг на їхні відповідники московського видання, а також вилучення та нищення тих культових предметів, які були запозичені уніатами із сакральної практики римо-католиків.

Особливе місце в цьому посіло досягнення повної відповідності елементів культово-обрядової практики в галузі зведення культових споруд Греко-Уніатської Церкви «православному стандарту». Справа переобладнання уніатських культових споруд «за греко-східним взірцем» не завжди давала очікувані владою результати. Це було зумовлене не лише її недостатнім фінансовим забезпеченням, але й виявами протесту мирян проти цього. Саме тому процес опорядження греко-уніатських церков Литовської та Білоруської єпархій та «відновлення чистоти богослужіння» в них відбувався за безпосередньої участі цивільних владних структур регіону та повсякчасного контролю з їхнього боку.

Посилання

1. Государственный архив Российской Федерации, г. Москва (ГА РФ). – Ф. 109. – Оп. 178. 1838 г. – Д. 197. О буйстве жителей села Ходаки, в Овручском уезде, при устройстве в Униатских Церквах порядка православной Церкви. – 24 л.
2. Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). – Ф. 592. – Оп. 2. – Спр. 114. Об изъятии из церквей оборудования и инвентаря униатского происхождения. – 20 арк.
3. Записки Иосифа, митрополита Литовского: В 3 т. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1883. – Т. 3. – VI + 1402 с.
4. Национальный исторический архив Беларуси, г. Минск (НИАБ). – Ф. 3245. – Оп. 1. – Д. 106. Дело по предписанию Отделения Духовных Дел по ведомству Греко-Униатского исповедания об уведомлении о перестройках церквей по православному стандарту. – 7 л.
5. НИАБ. – Ф. 3245. – Оп. 2. – Д. 370. Дело о представлении деканами Минской губ. сведений о наличии в церквах губернии иконостасов, органов, количестве ветхих церквей. – 75 л.
6. Стоколос Н. Г. Драма Церкви (До історії скасування Греко-Уніатської Церкви в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань): Монографія / Н. Г. Стоколос, Р. М. Шеретюк. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 320 с.
7. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе: В 55 т. – Т. X. 1835. Отделение Второе. - СПб.: В Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1836. – С. 919–1269.
8. ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 141. – Спр. 468. Дело об учинении беспорядков прихожанами греко-униатской церкви в м. Ратном в связи с распоряжением духовного греко-униатского начальства проводить богослужение по новым правилам. – 147 арк.
9. Щавельский Г., прот. Последнее воссоединение с православной церковью униатов Белорусской епархии (1833–1839 г.г.) / Г. Щавельский. – СПб.: Типография «Сельского вестника», 1910. – 380 с. + 84 с.